

Zestiende-eeuwse godsdiensttwisten uitgevochten via prenten

Twee allegorische humanistische voorstellingen over waarheid en leugen

In de zestiende eeuw wordt in woord én beeld het discours over de vrijheid van godsdienst gevoerd. De tegenstelling tussen goed en kwaad, waarheid en leugen daagde kunstenaars uit om op intellectuele en creatieve wijze verdraagzaamheid en tolerantie uit te beelden en de tegenstellingen tussen godsdiensten te benadrukken. Twee allegorische prenten tonen het humanistische gedachtegoed: *Waarheid zit naast Leugen* en *Triomf van de Waarheid*.

In onze tijd vernemen we het nieuws en aanverwante zaken via televisie, radio, internet, gedrukte kranten en tijdschriften. Dat gebeurt met een vanzelfsprekendheid die ons weinig laat realiseren hoe anders het in vroegere eeuwen was gesteld met visuele media, toen nieuws onder meer werd

verspreid via schilderijen, prenten en gedrukte pamfletten. Kunstenaars schilderden in het verleden niet enkel 'Kunst', maar verdiepten zich in grafische technieken vanwege het veel grotere – vaak internationale – bereik van hun creatieve talent. Gravures waren

niet alleen kunstzinnig, maar ook geschikt om moralisme en wijsheid uit te beelden, naast historische gebeurtenissen, religie, politiek, oorlogen en rampen. Die trend wordt ingezet vanaf de Late Middeleeuwen als de boekdrukkunst en de grafische technieken zich breed ontwikkelen.

Oude papieren 'media' zijn digitaal beschikbaar

Schilderijen werden vanaf de negentiende eeuw volgens de toen geldende normen verzameld en in musea ondergebracht. Daarbij was vooral de esthetische waarde belangrijk en/of de vraag of het werk door een 'grote meester' was vervaardigd. Prenten- en tekeningenverzamelingen daarentegen

waren breder van opzet én inhoud. Alles wat oud, getekend en gedrukt was, kon in bibliotheken, archieven, prenten- en tekeningenkabinetten efficiënt worden opgeborgen. Daar was minder ruimte voor nodig. Musea maken tegenwoordig in tentoonstellingen steeds minder gebruik van deze oude

papieren 'media'. Gelukkig worden collecties wel digitaal ontsloten, zodat ze voor studie en onderzoek beschikbaar zijn.

Gevels aan de Grote Markt in Antwerpen. (beeld: PxHere)

Prentkunst

Het gedrukte 'beeld', wordt steeds meer erkend als een alles omvattende

informatieve bron van onderzoek. Geïnterpreteerd vanuit de context van de tijd waarin het werd gemaakt, schaft het

naast contemporaine literatuur nieuwe inzichten in het 'zijn', het 'denken' en het 'doen' van mensen in vroegere eeuwen.

Religieuze prenten worden een propagandistisch instrument

Met de komst van het humanisme in de Renaissance worden moralistische, politieke en religieuze prenten steeds belangrijker als propagandistisch instrument. Aanhangers van Luther gebruiken prenten om het belang van de Heilige Schrift als 'De waarheid' te verspreiden. De Reformatie zal aldus een wedijver tussen de diverse geestelijke stromingen op gang brengen en zal daardoor mede aanzetten tot een grote artistieke bloei van de graveerkunst.

Schrijvers van boeken verdienden tot ver in de negentiende eeuw niets met hun woordelijke creativiteit, ze werden enkel 'beloond' met een paar presentexemplaren. Dit in tegenstelling tot graveurs en boekverluchters die wél geld verdienden met hun ambacht. Uitgevers waren invloedrijk en betaalden toonaangevende graveurs rijkelijk voor hun grafiek, ook als die als illustraties in boeken werden opgenomen.

Bolwerk

Tegen die achtergrond werd het thema 'Waarheid en Leugen' een populair onderwerp om uit te beelden: de godsdiensttwisten werden hier en elders niet enkel uitgevochten op het slagveld, maar ook via prenten. Twee prachtige kunstzinnige moralistische Antwerpse gravures over Waarheid en Leugen zijn gemaakt in de woeelige jaren van godsdiensttwisten omstreeks 1580.

Antwerpen ontwikkelde zich als het centrum van prentkunst

In de loop van de zestiende eeuw ontwikkelde Antwerpen zich als het centrum van prentkunst, waardoor vele talentvolle en vakbekwame graveurs zich daar vestigden. De Scheldestad had zich in 1576 aangesloten bij de Pacificatie van Gent. Onder leiding van Filips Marnix van Sint-Aldegonda was Antwerpen calvinistisch geworden: het katholicisme werd officieel verboden. De

toen grootste Nederlandse stad werd het centrum van de Nederlandse Opstand tegen de Spanjaarden. Deze laatsten stelden alles in het werk om de strategisch gelegen havenstad terug te veroveren. Vanaf 3 juli 1584 werd Antwerpen met succes belegerd door Alexander Farnese, de hertog van Parma. Na ruim één jaar, 17 augustus 1585, werd de stad gedwongen

zich over te geven: protestante kooplieden en intellectuelen vertrokken en vluchtten naar het Noorden. De Spaansgezinden namen de stad over en al snel werd Antwerpen hét katholieke bolwerk van waaruit de Contra-reformatie werd ingeleid. Dit ook weer dankzij vele talentvolle graveurs, kunstenaars en boekdrukkers die er waren achtergebleven.

Waarheid zit naast Leugen, Amsterdam Rijksmuseum, uitgegeven te Antwerpen door Peeter Baltens, inv. nr. RP-P-1964-670, 23,8 bij 31,5 cm.

Waarheid zit naast leugen

De allegorische prent *Waarheid zit naast Leugen* is gegraveerd door een niet nader geduide graveur in het nog calvinistische Antwerpen, ergens tussen 1570 en 1584. De vooral als schilder bekende Peeter Baltens (1527-1584) staat op de prent vermeld als uitgever. Op de voorstelling symboliseren twee vrouwen deze deugd en ondeugd.

De Waarheid (*Veritas*) links is geïnspireerd op

vrouwe Justitia, zoals zij is overgeleverd uit de klassieke oudheid. Zij draagt in haar linkerhand een weegschaal, symbool voor gerechtigheid. Boven de weegschaal staan de vier Hebreeuwse letters JHWH (Jahweh, God). Op haar hoofd landt een duif als een verwijzing naar de Heilige Geest: tezamen vormen zij de Heilige Drie-eenheid. Op haar schoot ligt een wetboek. Haar linkervoet rust op een rijksappel: zij bezit de wereld. Haar rechervoet staat

op een gesloten boek waarop *Heresis* (ketterij) is geschreven. Rechts, onder een pan op een brandend vuur, staat *Ex perientia veri* (de ervaring) gedrukt. De vingers van een hand wijzen, gelegen op het kruis van het geloof, naar het zwaard van Justitia, symbool voor het vonnis in de rechtspraak. De hand verwijst ook naar de symboliek van de handschoen, in die tijd een statusattribuut voor adel, geestelijkheid en deftige burgerij.

Maskers waren dé symbolen voor bedrog en leugen

Rechts is vrouw Leugen, geduid als *Fallacia* (bedrog). Ze is afgebeeld met twee maskers op haar hoofd en een derde op haar schoot. Maskers waren dé symbolen voor bedrog en leugen. Op haar rug draagt zij de vleugels van een duivel. Aan haar voeten ligt de slang van het kwaad en een trompet met de tekst *infamia* (de schande). Van de handschoen op het kruis zijn twee vingers afgebroken, wellicht met de betekenis dat zij

geen status of macht (meer) geniet. Onder de voorstelling is een vers van vijf regels gegraveerd in het Nederlands, Frans en Latijn met eenzelfde strekking: hoe de leugen door de tijd zal worden overwonnen door de waarheid.

*Al dect haer die
Leughen met der
waerheijts cleet.
Door den tijt sal de
waerheyt de Leugen
verwinnen
Want Godt haet de*

*Leughen als een slange
wreet,
Om haer valsche
tonghe fenijnich als
spinnen
Salich sijne die de
waerheijt beminnen.*

Triomf van de Waarheid

De titel van de tweede prent – *Triumphus Veritatis* – wordt nader geduid in het daaronder gedrukte Latijnse gedicht: hoe de waarheid zich verweert tegen aanvallen van een oude man (hypocrisie), een goddeloze vrouw met duivelse serpente en een halfvergaan wezen dat het bedrog of de

leugen verbeeldt. De prent is zeer waarschijnlijk gemaakt in Antwerpen en is opgedragen aan de dan nog jonge Italiaan Don Giovanni (Johannes) de Medici (1567-1621). Dat zou tevens de keuze van de gegraveerde onderschriften in het Frans, Spaans en Italiaans verklaren. Dit naast Latijnse teksten, gegraveerd onder de titel en op de prent:

Latijn was de humanistische wereldtaal die internationaal op scholen en universiteiten gangbaar was. Giovanni zal zich in zijn latere leven ontwikkelen tot veldheer en als ambassadeur Florence vertegenwoordigen in Madrid. Hij heeft ook roem vergaard als mecenas in kunsten en als architect.

Een oude man staat voor 'hypocrisie'

Op de prent troont in het midden de personificatie van de Waarheid, een vrouw die zich, volgens de letters CHRISTUS die in haar stralende aureool zijn geschreven, met Hem vereenzelvigd. Vrouwelijke 'maagden' werden in het christendom als 'rein' en 'zuiver' beschouwd en in die context allegorisch afgebeeld als verpersoonlijking van deugden. Op haar schoot ligt een opengeslagen boek met bijbelse spreken uit Johannes 14 (vers 6: Ik ben de weg, de waarheid en het leven) en Matteüs 28 (vers 18: Mij is alle macht gegeven in de hemel en op aarde). Ze

houdt een brandende olielamp omhoog als licht van de wereld. Boven haar hoofd zingen putti en cherubijnen: 'De waarheid overwint alles.' Tussen haar en de Hebreeuwse letters JHWH (God), zweeft de heilige Geest in de vorm van een duif: ook hier is de Drie-eenheid aldus opgenomen in de voorstelling. Deze prent, waar vrouwelijke Waarheid het 'woord' propageert, heeft net als de vorige prent een reformatorische signatuur.

Vrouwelijke Waarheid wordt belaagd door drie kwaden. Haar linker voet staat op de

Leugen, herkenbaar aan het masker van het bedrog voor het gezicht. Dat lichaam is halfvergaan en bestaat uit een half skelet en een vrouwenlichaam. De Leugen omarmt een wereldbol met de afbeelding van een strijd of oorlog, voor een brandende stad. Op de banderol in haar linkerhand staat in het Latijn een tekst hoe zij de wereld bedriegt met haar vileine woorden. In haar rechterhand houdt zij een boek vast, verwijzend naar de tekst uit Genesis 3 – waarbij de duivel Eva misleidt tot het eten van de vrucht van het kwaad omdat deze haar gelijk zou maken aan God.

‘De waarheid overwint alles’

Links staat de personificatie van de hypocrisie in de gedaante van een oude man in monnikspij met gebeds-snoer, gebedenboek, bril en lantaarn. Hij personifieert het oude geloof en staat op een stapel boeken met een

tekst over omgekeerde stellingnamen (*per versa opinio*). Rechts, met duivelse serpente en een kreeft in haar handen, bedreigt de tierende personificatie van het goddeloze kwaad de Waarheid.

In het onderschreven gedicht wordt in de drie talen een boodschap meegegeven hoe volgens deze verbeelding de waarheid het kwaad zal overwinnen.

Triomf van de Waarheid (*Triumphus Veritatis*), door Monogrammist CR (16de eeuw), naar ontwerp van Maerten de Vos en geïnspireerd op een prent van Hieronymus Wierix. De prent is opgedragen aan Joanni Medic (waarschijnlijk Giovanni de Medici (1567-1621), Antwerpen, 1581, Amsterdam Rijksmuseum inv. nr. RP-P-1890-A-15262, gravure op papier, 44,2 cm 32,6 cm.

Conclusie

In de zestiende eeuw, toen overal in Europa godsdiensttwisten en oorlogen uitbraken, werd het discours tussen goed en kwaad actueel. Volgelingen van Luther gebruiken prenten als moralistisch en propagandistisch strijdmiddel. De beeldspraak over het thema van de Waarheid (het nieuwe geloof) en Leugen wordt populair in de beeldende kunsten.

Deze allegorische prenten zijn excellente voorbeelden van het humanistische gedachtegoed, als in de zestiende eeuw het discours over de vrijheid van godsdienst overal wordt gevoerd in woord én in beeld. De tegenstelling tussen goed en kwaad, waarheid en leugen daagde kunstenaars uit om op intellectuele en creatieve wijze verdraag-

zaamheid en tolerantie uit te beelden en om de tegenstellingen tussen godsdiensten te benadrukken. Het thema wordt niet enkel gevisualiseerd vanuit Lutherse kant, in 1622 zal bijvoorbeeld Rubens de triomf van de waarheid schilderen in zijn beroemde reeks over het leven van Maria de Medici.

Uitgevers en graveurs behoorden, naast beroemde schilders, tot de elite van de vroegmoderne tijd, hetgeen wijst op de invloed die zij verwierven in het denken en doen van de burgerlijke samenleving.

Evelyne

Verheggen studeerde kunstgeschiedenis aan de Universiteit van Leiden. In 2006 promoveerde zij aan de Radboud Universiteit Nijmegen op het proefschrift *Beelden voor passie en hartstocht. Bid- en devotieprenten in de Noordelijke Nederlanden, 17de en 18de eeuw. Behalve over devotieprenten publiceerde zij over reliekverering en over de inrichting van kerken. Momenteel is zij werkzaam als zelfstandig erfgoeddeskundige religieus erfgoed. Als vrij onderzoeksmedewerker is zij verbonden aan het Ruusbroecgenootschap van de Universiteit Antwerpen.*

everheggen@kpnmail.nl